

VİLAYƏT QULİYEV¹

PARİSƏ ƏZABLI YOL

(AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDA İŞTİRAKLA BAĞLI ÜZLƏŞDİYİ ÇƏTİNLİKLƏR)

Açar sözlər: Paris sülh konfransı, Azərbaycan nümayəndə heyəti, Ə.Topçubaşov, viza, Müttəfiq dövlətlər, ingilis və fransız ali komissarlığı, Vilson prinsipləri, icazə

1918-ci il noyabrın 11-də Almanıyanın Antanta dövlətləri ilə barışıq sazişi imzalaması nəticəsində Birinci Dünya müharibəsi rəsmən başa çatmış oldu. Bundan əvvəl Antantaya qarşı dayanan "Dördlər ittifaqının" digər üzvləri - Bolqarıstan çarlığı (29 sentyabr), Osmanlı (30 oktyabr) və Avstriya-Macarıstan imperiyaları (3 noyabr) ilə də analoji anlaşmalar əldə edilmişdi.

Birinci Dünya müharibəsi miqyas və nəticələrinə görə XX əsrin əvvəllərində bəşəriyyət həyatında yalnız ən dəhşətli zəlzələ ilə müqayisə oluna bilərdi. Sivil dünyanın geostrateji yerləşim, insan resursları, xammal ehtiyatları baxımından mühüm hissəsini nəzarətdə saxlayan dörd böyük mütləqiyyət quruluşu - Rusiya, Osmanlı, Avstriya - Macarıstan və Almaniya imperiyaları dağılmışdı. Planetin siyasi xəritəsi xeyli dəyişmiş, yeni milli dövlətlər yaranmışdı. Bir sıra ərazilərdə qeyri-müəyyənlik, iki hakimiyyətlik, yaxud hakimiyyətsizlik hökm sürürdü.

Belə şəraitdə mövcud reallıqlardan çıxış edərək yeni dünya nizamı yaratmağa, böyük cah-hərbinin nəticələrindən dərəcə çıxarmağa, növbəti global qarşıdurma təhlükəsini aradan qaldırmağa ciddi ehtiyac vardı. İrəli sürülən tələblər, yeni cızılan sərhədlər nəzərdən keçirilməli idi. Müəyyən fasilələrlə 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər Fransa paytaxtında, məşhur Versal sarayında keçirilən və tarixə Paris sülh konfransı kimi daxil olan beynəlxalq forum bu mürəkkəb məsələləri həll etməyə çalışmışdı.

Yuxarıda adları çəkilən imperiyaların sülhə çatdırılmağına və onların sülhə gətirilməsinə əsasən, müəyyən fasilələrlə 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər Fransa paytaxtında, məşhur Versal sarayında keçirilən və tarixə Paris sülh konfransı kimi daxil olan beynəlxalq forum bu mürəkkəb məsələləri həll etməyə çalışmışdı.

¹ Azərbaycan Respublikasının Macarıstan Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri, filologiya üzrə elmlər doktoru.

zınə və şimal qurtaracağına qədər uzanan böyük bir ərazidə 13 yeni dövlət milli müstəqilliyini elan etmişdi. Onlar hamısı gələcək siyasi mövcudluğu ilə bağlı Paris sülh konfransı Ali Şurasının verdikini gözləyirdi.

Hələ müharibənin rəsmən başa çatmadığı, beynəlxalq konfransın keçirilmə vaxtı və yeri ilə bağlı təsəvvürlərin çox dumanlı olduğu bir şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski müvəqqəti paytaxt Gəncədə imzaladığı 23 avqust 1918-ci il tarixli sərəncamla milli müstəqillik ideyasının müəlliflərindən biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovu Osmanlı dövləti yanında fəvqəladə və səlahiyyətli nazir təyin etmişdi. Azərbaycanın taleyi ilə bağlı bütün məsələlərin müzakirəsində, qərarların qəbul edilməsində geniş səlahiyyətlərlə birlikdə ona həm də "beynəlxalq konfransın keçiriləcəyi təqdirdə onun işində Azərbaycan sülh nümayəndə heyətinin tam hüquqlu üzvü kimi iştirak etmək" (5, s. 53) ixtiyarı verilmişdi.

Uzun məşəqqətlərdən sonra yalnız sentyabrın sonunda İstanbula gələn Ə.Topçubaşov dərhal Osmanlı dövlətinin və siyasi elitanın nümayəndələri ilə görüşlər keçirməyə başlamışdı. Tezliklə özü də çətinliklər mənğəsinə sığınmağa başlayan Türkiyə ilə bağlı ümid və gözləntilərin əsassızlığı meydana çıxmışdı. Mudros müqaviləsi imzalandıqdan sonra vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. Ona görə də Ə.Topçubaşov bundan sonra da İstanbula qalmağın səmərəsizliyini fikirləşərək bir ara hətta müvafiq məsləhətləşmələr aparmaq üçün Bakıya qayıtmaq, ya da Berlin və Vyanaya getmək fikrinə düşmüşdü. Eyni zamanda Osmanlı imperiyasının hərbi nazirliyi yanında fəaliyyət göstərən Şərç şöbəsinin yardımı ilə Azərbaycan nüma-

yöndələrini – Əli bəy Hüseynzadə və Səlim bəy Behbudovu tanıtma missiyası ilə Avropa ölkələrinə göndərməklə bağlı planlar qurmuşdu (6, s. 72).

Lakin aydın məsələdir ki, müharibəni məğlubluqla başa vuran “Dördlül ittifaqının” üzvləri, yaxud neytral ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması üçün o qədər də mühüm, həlledici iş görə bilməzdilər. Burada əsas söz sahibi qalib tərəf - Antanta idi. Çox şey onların istək və iradəsindən, verəcəkləri qərarlardan asılı idi.

Sülh konfransı haqqında ilk dəqiq bilginə Ə.Topçubaşov 1918-ci il noyabrın 18-də, Osmanlı dövlətinin yeni xarici işlər naziri Rəşid paşa ilə söhbət zamanı almışdı. Türkiyədəki hökumət dəyişikliklərinin dost Azərbaycana mənasibətdə hər hansı fərqli yanaşmaya yol açmayacağı qeyd edən nazir mövcud şəraitdə əməli yardım göstərə bilməyəcəklərini vurğulmuş, həmkarını əsas diqqəti sülh konfransına yönəltməyə çağırırdı: “...indiki tək yeni yaranan dövlətlərin deyil, ümumiyyətlə bütün dövlətlərin taleyi sülh konqresinin qərarlarından asılıdır. Konqres, bildiyimə görə, Parisdə keçiriləcək. Amma hələ dəqiq vaxtı məlum deyil. Lakin ora öz nümayəndə heyətini təşkil etməyə hazır olursunuz. Nümayəndə heyəti sayca böyük olmalı, Avropanı tanıyan, siyasət məsələlərindən başı çıxan, xarici dilləri bilən adamlardan təşkil edilmişdir. Təbii ki, heyət üzvlərinin siyasi tarix və beynəlxalq hüquq sahəsində də müəyyən bilik və təəvvürləri olmalıdır. Avropaya yol açılan kimi belə bir nümayəndə heyəti göndərmək lazımdır” (6, s. 87).

Ə.Topçubaşov bu yenilik barədə 20 noyabr 1918-ci il tarixli məktubunda baş nazir Fətəli xan Xoyskini məlumatlandırmışdı: “Sülh konqresinin vaxtı və yeri hələ dəqiq məlum deyil. Güman edirəm ki, iki-üç aydan sonra Parisdə baş tutacaq. Ermənilər və gürcülərlə əlaqə saxlamağa çalışın: Xüsusən də sülh konqresinə birləşmiş heyət göndərilməsi ilə bağlı onlarla danışıqlar aparmaq lazımdır. İstənilən halda mümkün qədər böyük sayda Azərbaycan nümayəndə heyətini indidən seçmək və onu zəruri materiallarla təmin etmək vacibdir” (6, s. 96).

Hər bir cavab ala bilmədiyindən dekabrın 16-da o, “Paris sülh konfransına hazırlıqla bağlı” yenidən hökumətə müraciət etmək məcburiyyətində qalmışdı (5, s. 109). Görünür, həmin ərzədə Ə.Topçubaşov yeni dünya düzəni haqqında Vilson prinsipləri ilə daha yaxından tanış olduğundan (ABŞ prezidenti V.Vilsonun sülh konfransının yekunları ilə bağlı əsaslandırdığı 14 prinsipdən biri də dünyanın kiçik dövlətlərə parçalanmasına imkan verməmək idi) Cənubi Qafqazın Parisə azərbaycanlı, gürcü və ermənilərdən ibarət vahid nümayəndə heyəti göndərməsi ideyasını təkidlə müdafiə edirdi. İstanbulda erməni Milli Şurasının sədri, Ermənistan heyətinin başçısı Aqaronyanla görüşündə, habelə sonuncunun gürcü lideri A.Çxenkeliyə məktubunda da (6, s. 183) bu məsələ qaldırılmışdı. Eyni zamanda Parisə yollanan İran nümayəndə heyətinin rəhbəri, xarici işlər naziri Mirzə Əliqulu xan Ənsarini Azərbaycan tərəfinin təklifi barədə məlumatlandırmışdı. Lakin “Qafqaz evi” ideyasının qızgın tərəfdarı kimi tanınan və həyatının sonuna qədər əməlinə sadıq qalan Ə.Topçubaşovdan fərqli olaraq ermənilər və gürcülər məsələyə soyuq yanaşmışdılar. Əslində, müəyyən antiəzərbaycan mövqeyindən çıxış etsələr də, onların mövqeyi reallığa daha yaxın idi: çünki milli dövlətlər qurulub möhkəmlənmədən, siyasi sistemdə yerini tapmadan hansısa konfederasiya, yaxud federasiyada birləşməsi belə dövlətin yaşarlığına təminat vermirdi. Azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin 1918-ci il aprelin 22-dən mayın 26-na qədər mövcud olmuş Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının (ZDFR) acı təcrübəsi də bunu göstərirdi.

Nümayəndə heyətinin tərkibi qanunverici orqan tərəfindən seçilməli və hökumət başçısının sərəncamı ilə təsdiq edilməli idi. Bundan ötrü ilk növbədə parlamentin çağırılmasına ehtiyac vardı. Dekabrın 7-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (Parlament) təntənəli açılışı oldu. Müsavat fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə açılış mərasimindəki nitqində sülh konfransı ilə bağlı ümidləri dilə gətirərək demişdi: “Qaliblər də, məğlublar da millətlərin hüququ təslim edilməz deyirlər. Yaxında açılacaq sülh-ümumi konfransında bu fikir qətiyyənlə hakim ola-

caq. Müttəfiq dövlətlərin Bakıda bulunan nümayəndələri naminə general Tomson Qafqaziya məsələlərinin sülh-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişdir” (1, s. 35).

Parisə, sülh konfransına yollanacaq Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibi 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin Ağsaqqallar Şurası tərəfindən müəyyənləşdirildi (3). Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə 1919-cu il yanvarın 4-də heyətə verilmiş şəhadətnamədə deyilirdi: “Azərbaycan hökuməti-Cümhuriyyəsi Məclisi-Məbusanının rəyi və qərarına binaən Azərbaycan hökuməti-Cümhuriyyəsi tərəfindən hərbi-ümuminin nihayətindən sonra dövlət və millətlərin nümayəndələrindən təşəkkül edəcək sülh-ümumi konqresində Azərbaycan mümməsili (təmsilçisi – V.Q.) sifətiylə bulunmaq və yaxud millət və dövlətlər nümayəndələrindən ibarət xüsusi sürədə inqad edə biləcək beynəlmiləl məclislərdə iştirak etmək, müxtəlif dövlət və millətlərlə Azərbaycan naminə hər növ siyasi, iqtisadi və mali təhəddüdlər əqdinə səlahiyyətdar olmaq üzrə Azərbaycan Məclisi-Məbusan sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəyasəti ilə hökumət və Məclisi-Məbusan əzası Məhəmmədhasən Hacinski, Məclisi-Məbusan əzalarından Əhməd bəy Ağayev və Əkbərağa Şeyxülislamov həzrətlərindən ibarət bir heyəti-mürəxxəsə təyin və ezam olunur. Məzkur Heyətə Məclisi-Məbusan əzasından Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mehdiyevlə “Azərbaycan” qəzetəsi mühərrirlərindən Ceyhun bəy Hacıbəyli cənaqları müşavir olmaq üzrə təyin olundular” (1, s. 130-131).

Növbəti günlərdə nümayəndə heyəti ilə bağlı daha iki qərar verildi. Yanvarın 5-də baş nazir Fətəli xan Xoyski, ticarət və sənaye naziri Mirzə Əsədullayev, poçt və teleqraf naziri Aslan bəy Səfikürdski, xalq maarifi naziri Həsib bəy Usubbəyovun imzası ilə hökumət ofisiyunda – rus dilində çıxan “Azərbaycan” qəzetində “Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə təlimat” adlı sənəd çap olundu. Burada Ə.Topçubaşov və həmkarlarına bir vəzifə kimi “bütün üsul və vəsaitlərlə Azərbaycanın tam müstəqilliyinin müdafiəsinə və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasına nail olmaq, müəyyən səbəblərdən bu

mümkün olmadığı təqdirdə isə ölkənin və onun vətəndaşlarının mənafeyini hər şeydən yüksək tutmaq şərti ilə öz ağıl və vicdanlarına uyğun hərəkət etməklə” bağlı tövsiyələr verildi. Milli maraqların müdafiəsi baxımından keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq istəyən xalqların ön cərgəsində yer tutmaq heyət üzvləri qarşısına borc kimi qoyuldu (5, s. 131-32).

Nəhayət baş nazir Fətəli xan Xoyski Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirakı ilə bağlı hazırlıqların son akkordu kimi yanvarın 6-da xüsusi sənəd - Parlament sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Azərbaycan hökuməti tərəfindən sülh-ümumi konfransda iştirak etmək üzrə ezam olunan heyəti-mürəxxəsəyə riyaset eləmək üçün təyin olunduğuna aid şəhadətnamə” imzalamışdı (1, s. 132).

Dövrün çətin rəhbərlik şərtləri, davamlı poçt və teleqraf əlaqəsinin olmaması nəticəsində Ə.Topçubaşov İstanbulda bütün bu yeniliklərdən məlumatsız idi. Paris sülh konfransında Azərbaycan heyətinin sədri seçilməsi ilə bağlı xəbəri ona ilk dəfə Bakıdan keçərək İstanbula gələn İran xarici işlər naziri Mirzə Əliqulu xan Ənsari çatdırmışdı. Yanvarın 9-da İstanbulun məşhur Pera Palas otelində çoxdan tanıdığı Əlimərdan bəylə görüşən İran rəsmisi ona ölkəsindəki son yeniliklər barədə bilgi verərək demişdi: “Bakıda Nəsim bəy, Əbdül Əli bəy, Əhməd bəy Ağayevlə görüşdük. Onlardan sizin Parisə göndərilən nümayəndə heyətinin başçısı seçildiyinizi öyrəndik. Hökumətiniz istefaya gedib. Əvvəlcə sizi baş nazir gətirmək istəyirdilər. Sonra Fətəli xanı dilə tuta bildilər” (6, s. 167). Yanvarın 15-də keçirilən növbəti görüşdə isə Əliqulu xan məlumatını yeni detallarla zənginləşdirərək hökumətin Paris səfərinə mühüm diqqət yetirdiyini, ilkin xəclər üçün 54 min Osmanlı lirəsi ayrıldığını, heyət üzvlərinin təxirə salınmadan yola düşmələri üçün tədbirlər görüldüyünü sözlərinə əlavə etmişdi (6, s. 179).

Rəhbəri təyin olunduğu mühüm missiya haqda başqa bir xəbəri Ə.Topçubaşova Paris sülh konfransında erməni heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan çatdırmışdı (A.M.Topçubaşev, 6., s. 183). Lakin İran nazirindən fərqli olaraq onun məlumatı səhliyyəli ilə seçilmirdi.

Nümayəndə heyətinin üzvləri İstanbula gələnə kimi Ə.Topçubaşov boş dayanmamışdı. Bir tərəfdən, sülh konfransına təqdim etmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərini, siyasi və iqtisadi müstəqilliyini əsaslandıraraq memorandum hazırlamağa başlamış, o biri tərəfdən isə həm Osmanlı rəsmiləri, həm də xarici ölkələrin İstanbulda akkreditə olunan diplomatik nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdi. Görüşlərdə müzakirəyə çıxarılan əsas məsələlərdən biri də qarşıdakı sülh konfransı və onun yeni müstəqil dövlətlərə münasibətdə tutacağı mövqe idi. Burada hətta hazırlıq mərhələsi üçün səciyyəvi olan kiçik uğurlardan da danışmaq mümkündür idi. Məsələn, sülh konfransında İsveç nümayəndə heyətinin rəhbəri səfir S.Ankarxverd yanvarın 12-də Ə.Topçubaşova məktubunda ondan aldığı nota və memorandumu öz ölkəsinin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi haqda məlumat vermişdi (5, s. 139). Bu cür əməkdaşlıq və siyasi məlumatlandırma işi digər dövlətlərin nümayəndələri ilə də aparılırdı.

Hələlik heç bir Qərb ölkəsində diplomatik missiyası olmayan Azərbaycan hökuməti sülh konfransına xüsusi heyəti göndərilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Parlamentin 10 dekabr 1918-ci il tarixli ikinci iclasında müsəlman sosialistləri fraksiyasından deputat Ə.Şeyxülislamov dünyaya açılmaq, ilk növbədə isə Avropa ilə anlaşmaq baxımından dövlətin xarici siyasətinin ciddi qüsurluunu dilə gətirərək demişdi: "İndiki hökumətdən biz narazıyıq ki, indiyə qədər Avropa ilə münasibət peyda etməmişdir" (1, s. 65). 26 dekabr tarixli 5-ci iclasda Zəngəzur qəzasından Məclisi-Məbusan üzvlüyünə seçilən Əhməd bəy Ağayev də beynəlxalq əlaqələr qurulmasının vacibliyi məsələsinə təkrar qayıtmağa lüzum görmüşdü: "Avropa ilə yolumuz bağlıdır. Orada nə olduğunu bilməyirik. Halbuki Avropada vüquq olan hadisətdən müqəddəratımız asılıdır. Avropada nə olduğunu bilməli, ona uyğun da siyasətimiz olmalıdır. Ona görə də Avropa ilə əlaqələr olmamasına təəssüf etməyə məcbur oluruq" (1, s. 131).

Bu mənada Avropaya ilk nümayəndə heyətinin göndərilməsi dövlətçilik heyətinin mühüm və yaddaqalan hadisəsi kimi qəbul edilirdi. Yanvarın 10-da heyət üzvlərinin Bakıda yola

salınmaları ümumilliyə bayrama çevrilmişdi. Rus dilində çıxan "Azərbaycan" qəzeti bu münasibətlə 11 yanvar 1919-cu il tarixli sayında yazırdı: "Dünya dövlət nəzarətçisi M.Hacinski, Parlament üzvləri Ə.Ağayev, Ə.Şeyxülislamov, habelə səfərdə onları müşayiət edən müşavirlər – C.Hacıbəyov, M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyevdən ibarət Azərbaycan sülh heyəti xüsusi vaqonda Bakı-Tiflis-Batumi-Poti tərifi ilə Avropaya yola düşmüşdür.

Konstantinopolda Azərbaycan Parlamentinin sədri Ə.Topçubaşov da nümayəndə heyətinə qoşulacaqdır" (4).

Müstəqil dövlətin Avropaya gedən ilk rəsmi elçilərini yola salmaq üçün həmin soyuq qış günü hökumət sədri Fətəli xan Xoyski başda olmaqla tam tərkibdə Nazirlər Şurası, Parlament üzvləri, çoxlu vəzifəli şəxslər, sadə xalq nümayəndələri Bakı dəmiryol vağzalına toplaşmışdılar. İzdihamlı mitinqə çevrilən mərasimdə çıxış edən Məclisi-Məbusan üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Əhməd bəy Pepinov həmkarlarına millət namına faydalı fəaliyyət və uğur arzuladılar. "Azərbaycan" müxbirinin yazdığına görə, nümayəndə heyəti adından atəşin cavab nitqi söyləyən Əhməd bəy Ağayevin təsirli sözləri mərasimə toplaşanların gözlərini yaşartmış, ürəklərini qürur hissi ilə doldurmuşdu (4).

Parisə - Azərbaycanı beynəlxalq miqyasda tanıtmaya, onun milli müstəqillik hüququnu təsbit etməyə gedənlər kimlər idi?

Sədr – Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) - həmin dövrdə tək öz vətəninə və Rusiya müsəlmanları arasında deyil, qonşu İran və Osmanlıda da kifayət qədər yaxşı tanınan siyasətçi, ictimai xadim, görkəmli hüquqşünas və publisist idi. "Kaspi" qəzetinin redaktoru, I Dövlət Dumasının üzvü, Rusiya müsəlmanlarının I-IV qurultaylarının və Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının təşkilatçı və rəhbərlərindən olmuşdu. 1907-ci ildə qurulan ilk müsəlman siyasi partiyasına – "İttifaqi-müslim"ə və Dövlət Dumasında Müsəlman fraksiyası Bürosunun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. 1918-ci ilin iyununda ikinci hökumət kabinetində portfelsiz nazir, həmin ilin avqustunda isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı imperiyası, Gürcüstan, habelə Ermənistanda fəvqəla-

də və səlahiyyətli naziri təyin edilmişdi. Eyni ilin dekabrında qiyabən Azərbaycan parlamentinin sədri seçilmiş, 1919-cu il yanvarın 4-də isə Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik ona həvalə edilmişdi.

Üzv – Məmməd həsən Hacinski (1875-1931) – siyasətçi və dövlət xadimi. Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmişdi. 1902-1917-ci illərdə Bakı şəhər Dumasının üzvü olmuş, "Nicat", "Nəşri-maarif" kimi xeyriyyə və maarif cəmiyyətlərin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi. Müsavat partiyasının ilk üzvlərindən idi. 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminə seçilmiş, qısa ömürlü ZDFR-da ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdu. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsini imzalayan 26 üzvündən biri idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk xarici işlər naziri (28 may- 6 oktyabr) olmuşdu. Hökumətin tərkibində baş verən dəyişikliklərdən sonra dövlət nəzarətçisi vəzifəsinə təyin edilmişdi. Nümayəndə heyətində Müsavat partiyasının və hökumətin təmsilçisi, eyni zamanda sədrin müavini sayılırdı. Daha çox iqtisadi-ticarəti məsələlərlə məşğul olurdu. 1919-cu ildə rotasiya qaydasında Bakıya qayıtmış, yenidən sosialist fraksiyasından olan Parlament üzvü A.Atamalıbəyov gəlmişdi.

Üzv – Əhməd bəy Ağayev (1869-1939) – ictimai-siyasi xadim, Azərbaycanda türkcülük hərəkatının ideoloqlarından və fəal nümayəndələrindən biri. Sorbonna universitetində mükəmməl hüquq təhsili almışdı. Ə.Topçubaşov və Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə "Həyat" qəzetini nəşr etmiş, "İrşad"ın əsasını qoymuşdu. Azərbaycanda ilk siyasi təşkilatlardan sayılan, erməni-rus zülmünə qarşı əməli mübarizə apararı "Difai" partiyasının qurucuları sırasında yer almışdı. 1908-ci ildə təqiblər nəticəsində İstanbula mühacirət etmək məcburiyyətində qalandan sonra tezliklə Osmanlı Məclisi-Məbusanına üzv seçilmiş, "Türk ocaqları"nın dörd təsisçisindən biri olmuş, ittihadçılarla yaxınlaşmışdı. 1918-ci ilin iyun ayında Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuri paşanın siyasi müşaviri kimi vətənə qayıtmışdı. Burada Ə.Ağayev (Türkiyədə daha çox Ağaoğlu kimi tanınırdı) Azərbaycan Parlamentinə seçilmiş, eyni zamanda Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə

heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Lakin ingilislər tərəfindən həbs olunub Malta adasına sürgünə göndərildiyindən konfransın işinə qatıla bilməmişdi.

Üzv – Əkbərağa Şeyxülislamov (1891-1961) – ictimai-siyasi xadim. Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdı. 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seyminə seçilmişdi. ZDFR hökumətində daxili işlər nazirinin müavini idi. F.Xoyskinin ilk hökumət kabinetində torpaq və əmək naziri olmuşdu. 1918-ci ilin dekabrında sosialist partiyasından Parlamentə üzv seçilmişdi. Sülh konfransına yollanan nümayəndə heyətində də həmin partiyanın təmsilçisi idi.

Müşavir – Mir Yaqub Mehdiyev (1891-1952) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatını iştirakçısı. Peterburq Politeknik İnstitutunda və Almaniya iqtisadiyyat üzrə təhsil almışdı. 1918-ci ildə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasında sədr müavini (sədr Ə.Topçubaşov) idi. Zaqafqaziya Seymi və Milli Şuranın üzvü olmuşdu. Milli Şuranın "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təşkilinə dair" 19 noyabr 1918-ci il tarixli qərarına əsasən seçkiliz Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi. Parlamentdə və nümayəndə heyətində İttihad fraksiyasını təmsil edirdi.

Müşavir – Məhəmməd Məhərrəmov (1895-1982) – ictimai-siyasi xadim. Peterburq və Moskva universitetlərində tibb təhsili almışdı. 1917-ci ilin noyabrında İrəvan quberniyasından Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə və Zaqafqaziya Seymi seçilmişdi. Milli Şuranın üzvü kimi İstiqlal Bəyannaməsini imzalamışdı. Azərbaycan Parlamentində sosialist fraksiyasını təmsil edirdi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə də həmin fraksiyanın nümayəndəsi kimi daxil olmuşdu.

Müşavir – Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) – siyasətçi, yazıçı, jurnalist. Məşhur bəstəkar Ü.Hacıbəylinin kiçik qardaşı. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsi və Sorbonna məzunu idi. 1905-ci ildən sonra "Kaspi", "İrşad", "Tərəqqi" kimi qəzetlərdə Cey Dağıstanı imzası ilə dövrün mühüm ictimai-mənəvi problemlərinə işıq salan məqalə, felyeton və hekayələr çap etdirmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rusca çıxan ofisiyozunun – "Azerbaydjan"

qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Nümayəndə heyətində bitərəfləri təmsil edirdi.

Bundan başqa heyətin tərkibində katiblər - V.Marçevski, S.Məlikov, diplomatik kuryer - Ə.Topçubaşov, tərcüməçilər - Ə.Qafarov (fransız dili), H.Məmmədov (fransız və türk dilləri) vardı. R.Topçubaşov sədrin şəxsi katibi idi. Bəzi mənbələrdə Ə.Hüseynzadənin də Parisə gedəcək heyətdə yer aldığına, lakin Parisə getməsinə imkan verilmədiyinə dair məlumatlar mövcuddur (7, s. 190).

Batum limanından Gürcüstanın sülh konfransındakı nümayəndə heyəti ilə birlikdə Türkiyəyə yollanan Azərbaycan parlamentarları yanvarın 20-də İstanbula çatmışdılar. Burada isə yollar ayrılmışdı. Ciddi maneə ilə üzləşməyən, Qərb dövlətlərinin daimi qayğısını hiss edən erməni və gürcü təmsilçiləri az müddətdən sonra Parisə yola düşmüşdülər. Gürcüstan heyətinin ilkin dəstəsi (Avalov, Qvarcaladze, Qambaşidze) yanvarın 28-də artıq Parisdə idi (7, s. 13). Yanvarın 20-də Ermənistan parlamentinin sədri A.Aqaronyanın başçılığı ilə İstanbuldan çıxan erməni nümayəndə heyəti heç bir maneə ilə üzləşmədən fevralın 4-də Marselə çatmışdı (8, s. 254-255). Fevralın 26-da artıq Osmanlı və Qafqaz ermənilərindən ibarət birləşmiş erməni heyəti Antanta ölkələrinin xarici işlər nazirləri ilə ilk görüşünü keçirmişdi. Azərbaycan nümayəndələri isə başlanğıcda daha çox "texniki problem" kimi görünən viza məsələsini həll etməkdən ötrü 3 aydan çox Osmanlı paytaxtında ləngimişdi.

Antanta işğal qüvvələrinin nəzarəti altında ki İstanbulda Azərbaycan türklərinə isti münasibət gözləmək sadələvlük olardı.

Yaranmış çətinliyə baxmayaraq iki aydan bəri sülh konfransına təkbəşinə hazırlaşan Ə.Topçubaşov dərhal nümayəndə heyətinin üzvləri arasında iş bölgüsü aparmış, təşkilatdaxili vəzifələri aydınlaşdırmış, tərkibə bir neçə katib, tərcüməçi, texniki işçi qəbul etmişdi. Bundan sonra isə Parisə mümkün qədər tez yola düşmək üçün iş başlanmışdı. İstanbuldakı ingilis və fransız komandanlıqlarının süni maneələri, eləcə də Müttəfiqlərin himayəsinə sığınmış ermənilərin təxribatçı fəaliyyəti də elə bu zaman bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxmışdı. Artıq

Parisdə olan erməni heyəti də Avropa ictimai fikrinə təsir göstərməklə soydaşlarına bacardığı qədər kömək etməyə çalışırdı (7, s. 14).

İlk zərbə işğarlılığına, mükəmməl fransızcasına və Parisdəki əlaqələrinə böyük ümidlər bəslənən Əhməd bəy Ağayevin "zərərsizləşdirilməsi" olmuşdu. Ə.Topçubaşov Nazirlər Şurası sədrinə 5 mart 1919-cu il tarixli sayılı ilk məlumatda bu haqda yazırdı: "...ingilislərlə fransızlar Əhməd bəy Ağayevin heyətimizin tərkibində olmasına irad tuturlar. Məsələ belədir ki, nümayəndələrimizin gəlişinin az qala ertəsi günü yerli mətbuatın əsasən fransızca çıxan bir qismi, xüsusən də fransız dilli erməni qəzeti "Renaissance" Əhməd bəy Ağayevin əleyhinə amansız kampaniya başladı. Qəzet onu ittihadçıların öncüllərindən biri, türk Parlamentində və mətbuatında onların atasının təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, Müttəfiq dövlətlərin əleyhdarı kimi qələmə verir. İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt-Ənvər kabinəsinin bütün günahları Əhməd bəyin ayağına yazılır" (6, s. 232).

Aydın məsələdir ki, düşmən işğalı altındakı İstanbul mətbuatında başlanılan kampaniya Ə.Ağayevi ləkələməkdən daha çox Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisə yola düşməsinə əngəlləmək məqsədi güdürdü. Ə.Topçubaşovun köhnə dostunu və heyət üzvünü xilas etmək üçün göstərdiyi cəhdlər heç bir nəticə vermədi. Osmanlı imperatorluğunun dövlət və siyasi xadimləri, millət vəkilləri, tanınmış ziyalıları, milliyətpərvər insanları ilə bir sırada Əhməd bəy də "alman dostu" və mətbuatdakı yazı və çıxışları ilə "erməni soyqırımını kövrükləyənlərdən" biri kimi həbs olundu (2, s. 206).

Ə.Topçubaşov hökumətə məlumatında daha sonra yazırdı: "Onun haqqında təhqiqat başlanıb. İki dəfə məni də sorğu-suala tutdular. Nəhayət elan etdilər ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti Əhməd bəy Ağayev özü ilə aparmamalıdır. "Bu bizim məsləhətimizdir. O, türk jurnalisti və türk Parlamentinin üzvü kimi, əleyhimizə danışan və yazan adam kimi arzuolunmaz şəxsdir". Mənim Ə.Ağayevin əslən Qarabağdan olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri adam sayılması ilə bağlı bəyanatların yaranmış

şübhələri dağıda bilmədi. General V.M.Tomson tərəfindən Əhməd bəy Ağayevə verilən zamanət məktubu da heç bir rol oynamadı" (6, s. 233).

Yeri gəlmişkən, təkcə Ə.Ağayev deyil, heyətin digər üzvləri də Bakıda Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı, özünü Bakı general-qubernatoru elan etmiş Tomsondan Parisdəki ingilis səfirliyinin hərbi atasının adına zamanət məktubu almışdılar. Yanvarın 3-də imzalanan sənəddə deyilirdi: "Məktubu təqdim edən şəxs Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən biridir. Bu adamlar Azərbaycan hökuməti adından Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinə Qafqazın gələcək idarəçiliyi ilə bağlı fikirlərini açıqlamaq istəyirlər. Məqsədlərinə çatmaq üçün onların işini asanlaşdırmağı Sizdən xahiş edirəm" (7, s. 171).

Lakin Bakıda verilən vədlərlə İstanbuldakı münasibət üst-üstə düşmürdü. Ə.Topçubaşovun 5 mart 1919-cu il tarixli məlumatı Osmanlı paytaxtındakı ingilis və fransız işğal qüvvələrinin Azərbaycan təmsilçilərinə etinasız, sayğısız yanaşmasını sübut edən epizodlarla doludur: "Mənim ingilis və fransız nümayəndələrinin hər biri ilə iki görüşümdən, heyətimizin bəzi üzvlərinin ingilislərin Baş qərargahında olmalarından, tərcüməçilərimizin ora göndərilməsindən, nəhayət özümün qərargaha şəxsən gedişimdən sonra aydın oldu ki, Parisə yola düşmək məsələsi texniki çətinliklərdən daha çox digər məsələlərlə əlaqədardır; səfərimizə istisnasız olaraq siyasi xarakterli mülahizələrə görə maneçilik törədilir" (6, s. 232).

Onun gəldiyi nəticəyə görə, "siyasi xarakterli mülahizələr" ilk növbədə "Rusiya məsələsi" ola bilərdi. Bu səbəbdən də "yeni meydana çıxmış hökumətlərin təmsilçilərini Parisə buraxmaq istəmir, ümumrus məsələsinin həlli üçün isə artıq çoxdan Parisdə məskunlaşan Sazonov, Lvov, Maklakov və başqalarının əl altında olmalarını daha üstün tuturdular" (6, s. 232).

Parisə, sülh konfransına can atan nümayəndə heyətlərinin xahiş və tələblərini rədd etmək üçün bütün yanvar ayı ərzində "rus məsələsi" əsas bəhanə olaraq qalmışdı. Antanta gücləri Azərbaycan, Dağlılar Respublikası, Kuban, Don, habelə Rusiyadan ayrıldığı elan etmiş digər ərazilərin təmsilçilərini inandırurdular ki,

yanvarın sonlarında türklər arasında Böyük ada, yaxud Uzun ada kimi tanınan Prinkipo adasında bolşevik və ağqvardiyaçı rusların, habelə yeni müstəqil milli dövlətlərin təmsilçilərinin iştirakı ilə ayrıca konfrans keçiriləcək. Fevralın 15-də öz işinə başlamalı olan konfransın təşkili ideyası yanvarın 21-də ABŞ prezidenti Vudro Vilson tərəfindən irəli sürülmüşdü (7, s. 12). İngiltərə baş naziri Lloyd Corc da təşəbbüsə tərəfdar çıxmışdı. Onların fikrincə yalnız "rusiyadaxili" müzakirələrdən sonra yeni müstəqil dövlətlərin nümayəndələrinin Parisə getmək məsələsi qəti həllini tapa bilərdi. Amma bu qeyd-şərt artıq Parisdə olan erməni və gürcü heyətlərinə şamil edilmirdi.

İngilislərin ikili oyun oynadıqlarını 1919-cu il yanvarın 22-də Azərbaycana gələn Böyük Britaniya Qara dəniz ordusunun komandanı, general-leytenant Georg Milnin Bakı dəmir yol vağzalında verdiyi bəyanat da təsdiq edirdi. Türklərə, ümumən bölgə xalqlarına isti münasibəti ilə seçilməyən ingilis hərbcisi onu qarşılaşmağa gəlmiş Azərbaycan hökuməti nümayəndələri - yollar naziri X.Məlik-Aslanov, daxili işlər nazirinin müavini, general S.Ağabəyov və xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanlı söhbət zamanı Parisə gedən Azərbaycan heyəti ilə bağlı ağ yalan söyləməkdən çəkinməmişdi. A.Ziyatxanın hökumət adından rəsmi salamlama nitqinin cavabında general Miln demişdi: "Mən bura böyük Müttəfiq dövlətlərin nümayəndəsi kimi gəlmişəm. Vəzifəmiz ölkəmizdə sülhün və ədalətin bərpasına yardım etməkdir. Müttəfiq güclərin qələbəsi xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun ən etibarli rəhnidir. Bu iş sülh konfransında əksini tapacaq. Sizin simanızda şəxsimə göstərilən yüksək qəbulə görə Azərbaycan xalqına və hökumətinə minnətdarlığımı bildirir və Fransaya gedən nümayəndə heyətinizin artıq yolda olması" (kursiv mənimdir - V.Q.) ilə bağlı sizi bir daha əmin edirəm (5, s. 146).

Elə həmin gün, yanvarın 22-də Bakıdan Londona, Böyük Britaniya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi Henri Vilsona şəxsi məktubunda isə general Miln yazırdı ki, "...Britaniya hərbi güclərinin buranı tərk etməsi anarxiyaya gətirib çıxaracaq. Amma yerli sakinlərin biri-

birlərinin boğazını üzməsindən dünya o qədər də çox şey itirməyəcək. Onlar hamısı birlikdə tək bir Britaniya əsgərinin həyatına da dəyməz" (11, s. 59). Azərbaycanlılar haqqında nisbətən rəğbətə danışmasına, baş nazir Fətəli xan Xoyski ilə yanvarın 23-də baş tutan görüşündə Azərbaycan xalqının müstəqil mövcudluq haqqı ilə bağlı vədlər verməsinə (1, s. 195) baxmayaraq general Georq Miln də həmkarı general Tomson kimi Cənubi Qafqaz xalqlarının müstəqil dövlətçilik ideyasına yuxarıdan aşağı baxırdı. Belə şəraitdə təbii ki, ingilislərin hər hansı yardımına bel bağlamaq olmazdı.

Yanvarın 29-da Ə.Topçubaşov İstanbuldakı Britaniya işğal qüvvələrinin komandanı admiral Somerset Galtropun qərargahında olmuşdu. Lakin admiral özü onu qəbul etməmişdi. Bu əslində Ə.Ağayevin nümayəndə heyətinin tərkibində saxlandığı bütün müddət ərzində azərbaycanlıların Parisə buraxılmayacaqları ilə bağlı birmənalı signal idi. Ə.Topçubaşovla söhbət edən Rayan soyadlı qərargah zabiti isə viza məsələsinin yalnız fransızlardan asılı olduğunu bildirmişdi. Eyni zamanda itihadçılarla sıx əlaqələrinə görə "adımı ləkələmiş müsyo Ağayevi" sülh konfransına göndərməyi "uğursuz seçim" adlandıraraq nümayəndə heyətinin Tələt-Ənvər hökuməti ilə bağlı mətbuatda açıq, sərt bəyanat verməyə çağırırdı. Təbii ki, bu hökumət ən azı Bakını düşmən işğalından azad etdiyinə görə onun rəhbərlərinə rəğbət bəsləyən Ə.Topçubaşov vəziyyətdən diplomatik ifadələrlə çıxmağa çalışmış, Əhməd bəyin Azərbaycan təbəəsi olduğunu bir daha vurğulamaqla bir sırada əgər bütün məsələ yalnız Ə.Ağayevdirsə, onu Parisə getməsi nəzərdə tutulan heyət üzvlərinin sırasından çıxara biləcəklərini bəyan etmişdi (7, s. 17).

Fevralın ilk günlərində Ə.Topçubaşovun İstanbuldakı fransız ali komissarı admiral Ametə ünvanlanan, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi, mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti və nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransından gözləntiləri haqqındakı geniş məktub-arayışı isə ümumiyyətlə cavabsız buraxılmışdı (7, s. 180-183).

Martın 1-də Britaniya xarici işlər nazirliyi İstanbuldakı ingilis ali baş komissarının

müavini admiral Vebbə teleqram göndərərək "Konstantinopoldakı fransız rəsmilərini razılığı olduğu təqdirdə Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinə viza açılmasının mümkünüyünü" onun diqqətinə çatdırırdı. Eyni zamanda ingilis hərbi qüvvələrinin bu və ya digər səbəbdən şübhəli saydıqları nümayəndələri saxlamaq və konfransa buraxmamaq hüququ bir daha təsbit edilmişdi (7, s. 18).

Fevralın ortalarına qədər nümayəndə heyətini guya fransızların iki nəfərə viza verəcəyi, martın 2-nə qədər isə Prinkipo adasındakı konfrans haqda şeyiylərlə yemləmişdilər. Heç bir nəticənin olmadığını gören Azərbaycan, Şimali Qafqaz Dağlıları, Don və Kuban təmsilçiləri birgə fəaliyyət məqsədi ilə martın ilk günlərində Məsləhət Şurası yaratmışdılar. Liderləri artıq Parisdə olan gürcülər Şuranın işində iştirakdan boyun qaçırmışdılar. Ə.Topçubaşov kollektiv təşəbbüslərin fayda götürməyəcəyi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq etsə də, əlavə və düzəlişlərinin nəzərə alınması şərti ilə hazırlanmış memorandumu imzalamışdı. Martın 3-də sənəd İstanbuldakı ingilis ali komissarının müavini admiral Vebbə çatdırılmışdı (6, s. 235). O da öz növbəsinə fransız ali komissarının müavini general Ametlə danışıb qəti cavab verəcəyini vəd etmişdi (6, s. 235). Ə.Topçubaşov fransız, İtaliya və ABŞ komissarları ilə də ayrılıqda görüşmək qərarına gəlmişdi.

Britaniya hərbi komandanlığı isə sanki Azərbaycan nümayəndə heyəti sədrinin əsəbləri ilə oynamaqdan zövq alırdı. Martın 6-da onlar Ə.Topçubaşova teleqram göndərərək "əgər Fransa hökumətindən razılıq ala bilsələr, özlərinin də etiraz etməyəcəklərini bildirmişdilər" (7, s. 191).

Fransızlar isə sədr istisna edilməklə dörd nəfərə viza verməyə hazır olduqlarını bəyan etmişdilər. Texniki tərkibdən heç kimə icazə verilmirdi. Nəticədə nümayəndə heyəti səmərəli iş qabiliyyəti və məhrum edilmiş amorf bir şəklə salınırdı. Təbii ki, İstanbuldakı Fransa ali komissarlığı atdığı addımın fərqi idi. Gürcü əsilli müasir fransız tarixçisi G.Mamuliyanın yazdığına görə Rusiyaya rəğbətini gizlətməyən ali komissar general Franşe d'Espero Azərbaycan missiyasını bilərəkdən parçalamaqla, sədr,

tərcüməçi və mütəxəssislərdən məhrum etməklə onu Parisə getmək fikrindən birdəfəlik çəkindirməyə çalışırdı (7, s. 17).

Ə.Topçubaşov rəhbərlik etdiyi heyətlə belə saymazayna, hətta düşməncəsinə davranışın Azərbaycan və Anadolu türklərinin eyni soydan olması ilə bağlılığını başa düşməyəcək qədər sadələşdirilmiş deyildi. Məhz Osmanlıya yaxınlıqlarına görə ingilis və fransızlar Birinci Dünya müharibəsində sənəğin əks tərəflərində vuruşduqları Anadolu türklərinə qarşı hələ də sönməyən qəzəbi onların azərbaycanlı qardaşlarına yönəlmişdilər. Əks-təqdirdə hətta Rusiyanın əhalisi başdan-başə ruslardan ibarət daxili quberniyalarının - Kuban və Don "respublikalarının" nümayəndələrinə Parisə getmək üçün viza verildiyi halda Azərbaycan heyətinin hələ də İstanbulda saxlanması başqa izah tapmaq mümkün deyildi.

"Güman edirəm ki, icazə əvvəl-axır alınacaq. Lakin hətta Parisdə də çətin ki, Müttəfiq dövlətləri inandırmaq mümkün olsun. Çünki onlar hələ də vahid Rusiya mövqeyində dayanır, Finlyandiya və Polşadan başqa yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyini tanımaq siyasəti yürüdürlər" (6, s. 235) - deyər Ə.Topçubaşov hökumətə göndərdiyi ilk məlumata yekun vuraraq yazırdı. Eyni zamanda zəif də olsa bir işiq ucunun göründüyünü sözlərinə əlavə edirdi. Bu keçici nikbinlik sülh konfransının Cənubi Rusiyanın sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətini araşdırmaq üçün göndərdiyi 30 nəfərdən ibarət komissiyanın Qafqaz bölməsinin şefi, amerikalı polkovnik Benjamin Burges Moorla söhbətdən sonra yaranmışdı. Nümayəndəliyin müvəqqəti ofisinə gəlmiş Mooru M.Hacinski ilə birlikdə qəbul edən Ə.Topçubaşov sülh konfransı üçün hazırladığı memorandum əsasında ona Azərbaycanın tarixi, siyasi vəziyyəti, insan resursları, təbii sərvətləri, qonşularla münasibətləri, müstəqil yaşama imkanları, Azərbaycan-Osmanlı əlaqələri haqqında ətraflı məlumat vermiş və amerikalı hərbiçidə xoş təəssürat oyatmağı bacarmışdı (6, s. 236). Bu isə son nəticədə gec də olsa vizanın alınmasına təsirsiz qalmamışdı.

Bütünlükdə, Ə.Topçubaşovun İstanbuldan Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə göndərdiyi 5 mart, 17-29 mart və 18 aprel

tarixli məlumatların böyük bir hissəsi Paris səfəri üçün müvafiq icazə və viza almaq məsələlərinə, daha dəqiq desək, ingilis və fransız məmurları, hərbiçiləri ilə qeyri-bərabər polemika və çəkişmələrə həsr olunmuşdu.

Martın 17-də baş nazir F.Xoyskiyə məktubunda Ə.Topçubaşov Müttəfiq qüvvələr komandanlığının onu İstanbuldan buraxmaq istəmədiklərini, M.Hacinski, Ə. Şeyxülislamov və C.Hacıbəyliyə icazə verdiklərini, bu 3 nəfərin çox güman ki, martın 24-də Marselə yola düşəcəklərini bildirdirdi (6, s. 241).

Martın 21-də o, missiyanın rəhbəri kimi çıxılmazlıqdan doğan bir addım atmışdı - sülh konfransının sədri, Fransa Respublikasının prezidenti Klemansonun, habelə Ali Şuraya daxil olan ölkələrin - ABŞ, İngiltərə və İtaliyanın dövlət başçılarının adına xüsusi nota göndərmişdi (7, s.196-198). Amma Fransa xarici işlər nazirliyinin reaksiyasından da göründüyü kimi, ən yüksək instansiyaya müraciət işə fayda gətirmək əvəzinə əks effekt doğurmuşdu. Çünki dörd gün sonra, martın 25-də fransız ali komissarının ofisindən Azərbaycan nümayəndə heyətindən heç kimə viza verilməməsi haqqında xarici işlər naziri Pişonun xəbərdarlıq məktubu daxil olmuşdu (6, s. 242). Fransa hökumətinin qəfil qərarın motivləri izah edilmirdi.

Daha dörd gün sonra, martın 29-da isə fransız rəsmiləri yuxarıda adları çəkilən 3 nəfərə bağlı fikirlərinin dəyişdiyini, artıq bütün heyət üzvlərinin viza ilə təmin edilməsi ilə əlaqədar Parisə sorğu göndərildiyini xəbər verirdi. Eyni zamanda sədr özünün amerikalı və italyan komissarları, Hacinski, Şeyxülislamov və Hacıbəylinin isə Britaniya nümayəndəsi ilə görüşdükələrini və yeni vədlər aldıklarını bildirdirdi. Martın 29-da Ə.Topçubaşovun fransız ali komissarı general Franşe d'Espero ilə görüşündən sonra iki nəfərə icazə verildiyi barədə xəbər alınmışdı. Bu göstərişi icra etməli olan fransız missiyasının əməkdaşı Dupareni isə tapmaq mümkün olmamışdı (6, s. 43). Qərribə, sirli siyasi gizlənpaç davam etmişdi.

Bir aylıq fasiləsiz müraciət və get-gəllərin nəticələri Ə.Topçubaşovun aprelin 7-də ingilis komandanlığı vasitəsi ilə Fətəli xan Xoyskiyə göndərdiyi teleqramda öz əksini tapmışdı: "Ba-

ki. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə. Nümayəndə heyəti yola düşə bilmir. Parisə getmək üçün Hacinskiyə, Ceyhun bəyə və Məhərrəmovə icazə verilir. Mən burada qalmağa məcburam. Digər üzvlər Londona getməyə hazırlaşirlar. Yeni adamlar göndərsəniz, onların Parisə səfər icazəsini yerində - Bakıda almağa çalışın. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov" (6, s. 244).

18 aprel tarixli məlumat mart ayına təsadüf edən digər təşəbbüslər və onların nəticələri (nəticəsizliyi) haqqında da təsəvvür yaradır. Martın 21-də ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçılarının müraciət tam təsirsiz qalmamışdı. Çox güman ki, inciklik, ittiham dolu müraciətin təsiri altında İstanbulda, ingilis və fransız ali komissarlıqlarında müəyyən hərəkət başlanmışdı. Fransız ali komissarı Franse de Eşperonun tapşırığı ilə Fransa missiyasının məsul əməkdaşı Düpare Ə.Topçubaşovla görüşmüşdü. Onun tələbi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin siyahısı yenidən (üçüncü dəfə!) missiyaya təqdim edilmişdi. Bir neçə gün sonra fransız rəsmiləri telefonla əlaqə saxlayıb üç nəfərin Parisə getməsinə icazə verildiyi bildirmişdilər. Digərlərinə nəyə görə viza verilməməsinin səbəbi izah edilmədiyini kimi M.H.Hacinski, M.Məhərrəmov və C.Hacıbəylinin vizanı nə zaman ala biləcəkləri barədə yenə də konkret bir şey deyilməmişdi. Ə.Topçubaşov öz növbəsində sülh konfransında iştirak edəcək nümayəndələrin tərkibinin Azərbaycan hökuməti deyil, fransız ali komissarlığı tərəfindən müəyyən edilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı aprelin 8-də etiraz notası göndərmişdi.

Eyni tarixlərdə (8-9 aprel) sülh konfransının sədrinə, İngiltərə, Fransa, ABŞ və İtaliya hökumətlərinin başçılarının yeni teleqramla müraciət edilmişdi. Yalnız bundan sonra fransız missiyası nəhayət ki, yazılı şəkildə üç nəfərə viza verməyə hazır olduğunu bildirmiş, bütün qalan sualları isə cavabsız buraxmışdı.

Fransızlar kimi ingilislər də nədənsə nümayəndə heyəti başçısının - Ə.Topçubaşovun konfransda iştirakını mümkün saymamış, M.Y.Mehdiyev və Ə.Şeyxülislamovla bağlı isə Londonun fikrini soruşacaqlarını vəd etmişdilər. Lakin sonrakı günlərdə sanki həm fransız-

lar, həm də ingilislər verdikləri vədi unutmşdular. Nümayəndə heyəti yaranmış vəziyyəti müzakirə edib taktikanı dəyişmək, müvəqqəti də olsa konfrans təşkilatçılarının quraşdırdığı sənəri üzrə hərəkət etmək qərarına gəlmişdi. Nazirlər Şurası sədrinə 18 aprel tarixli məlumatda Ə.Topçubaşov yeni taktika barədə məlumat verərək yazırdı: "Üç nəfərdən - Hacinski, Məhərrəmov və Hacıbəylinən ibarət birinci qrup Parisə, iki nəfərdən - Mehdiyev və Şeyxülislamovdan ibarət ikinci qrup Londona gedəcək, mən isə Konstantinopolda qalıb fəaliyyət göstərəcəyəm. Qüvvələrin bu şəkildə bölündüyü şəraitdə aydın məsələdir ki, artıq bütöv nümayəndə heyətindən danışmağa lüzum qalmır. Ona görə də qərara alındı ki, bu şəxslər daha heyət kimi və heyət adından deyil, onun ayrı-ayrı üzvləri kimi danışıqlar və hərəkət etsinlər. Belə bir qərar da çıxardıq ki, Parisə gedənlər var qüvvələri ilə ilkin nümayəndə heyətinin digər üzvlərinin də Fransa paytaxtına gələ bilmələri üçün icazə almağa çalışmalıdırlar" (6, s. 248).

Aprelin 18-də göndərilən üçüncü məlumat gözlənilməz nikbin sonluqla bitirdi - Paris sülh konfransının işə başlamasından düz üç ay sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinə nəhayət Avropaya viza verilmişdi: "Lakin sonra vəziyyət dəyişildi və indi hamımızın pasportunda əvvəllər Romaya yola düşməyə imkan yaradan italyan vizası var. Bundan əlavə Mehdiyevlə Şeyxülislamov Marsel və Parisdə keçmək, və həmin şəhərlərin hər ikisində dayanmaq hüququ ilə Londona getmək üçün ingilis vizası da alıblar" (A.M.Топчибашев, III, s.248).

Amma düşünmək olar ki, qərar yenə də yarımçıq idi. Çünki, yuxarıdakı sətirlərdən də göründüyü kimi, yalnız iki nəfərin - Mehdiyevlə Şeyxülislamovun vizası onlara Parisdə qalmağa haqqı verirdi. 1918-ci ildə Avropa dövlətləri arasında indiki Şengen sazişinə bənzərən hər hansı anlaşma olmadıqından heyətin qalan üzvləri ən yaxşı halda italyan-fransız sərhəddinə qədər gedə bilərdilər. Amma üç aylıq məşğələdən sonra bu da uğur sayıla bilərdi...

Ə.Topçubaşov və silahdaşları bitib-tükənmək bilməyən əziyyətlərin sonunda heç gözlənmədikləri halda xoşbəxt sonluğa - "happy end"-ə necə nail olmuşdular?

Burada Rusiya ətrafında situasiyanın dəyişməsi və bütöv kəskinliyi ilə meydana çıxan neft amili mühüm rol oynamışdı. 1919-cu ilin baharında general Denikin cəbhədə qazandığı qələbələr bolşevizmin tezliklə süquta uğrayacağı ilə bağlı ümidləri yenidən dirçəltmişdi. Bakı nefti, daha doğrusu, Sovet Rusiyasının bu neftdən məhrum edilməsi qazanılmış qələbələrin miqyasını genişləndirə bilərdi. Rusiyada çıxarılan neftin 90 faizinin Bakının payına düşdüyünü nəzərə aldıqda neftə nəzarəti qismən də olsa ələ keçirməklə bolşevikləri iqtisadi blokadaya salmaq olardı. Digər tərəfdən, Avropanın özünün də yanacaq böyük ehtiyacı vardı. Bakı isə onu zəruri sənaye mallarına, manufakturaya, hərbi ləvazimata dəyişməyə hazır idi. Bu mənada neft mədənlərinə nəzarəti əlində saxlayan Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq Qərbin işinə yarayırdı. Azərbaycanın antibolşevik mövqeyində dayanması, habelə malik olduğu zəngin təbii ehtiyatlar yaxın gələcəkdə onu Avropanın etibarlı müttəfiqinə çevrilə bilərdi. Şübhəsiz, sadalanan amillər gec də olsa fransızların Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə sayğısız münasibətini bəlli bir maraqla və rəğbətlə əvəzləmişdi.

Yeri gəlmişkən, bu cür iqtisadi, yaxud geosiyasi maraqlar müharibədən sonrakı dünyanın taleyini həll edən fransız və ingilis diplomatiyası üçün səciyyəvi hal idi. Müasir amerikalı tarixçi Riçard M.Vattın yazdığına görə Fransa 1918-ci ildə Polşanın tarix səhnəsinə gəlməsinə polyaq xalqının müstəqillik haqqından daha çox özünün şərq hüdudlarında, Almaniya ilə sərhəddə sipər dövlətə ehtiyac duyduğu üçün yardımçı olmuşdu (10, s.65).

Azərbaycan heyətinə gəldikdə isə onun nəhayət konfrans iştirakçıları arasında yer almasında neft amili ilə yanaşı amerikalıların, ilk növbədə isə prezident Vudro Vilsonun şəxsi rolu da öz təsirinə göstərmişdi (7, s. 25). Çünki məhz həmin ərəfədə ABŞ hadisələrinin maraqlarına uyğun məcrada inkişaf edəcəyi təqdirdə Qafqazı və Türkünstanın bir hissəsini özünün mandatlı ərazisinə çevirmək niyyətinə düşmüşdü (9, s. 28).

1919-cu il yanvarın 10-da Bakıdan çıxan nümayəndə heyəti yalnız aprelin 22-də viza

alınması ilə bağlı üç aylıq süründürməçiliyi, qeyri-müəyyənliyi arxada qoyub "Bulqaria" adlı təsadüfi italyan gəmisi ilə Avropaya yola düşsə bildi. "Yolumuz Konstantinopol-Saloniki-Pirey-Afina-Messina-Neapol marşrutu üzrə idi, - deyər Ə.Topçubaşov Romadan mayın 4-də Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyliyə yalnız uğurlu bir təsadüf sayəsində göndərə bildiyi 4 sayılı qısa məlumatında yazırdı. - Aprelin 30-da Neapola çatdıq, mayın 2-də isə Romaya gəldik. İndi burada həftədə iki dəfə Parisə gedən sürət qatarını gözləyirik. Sabah yox birisi gün həmin qatarla Parisə yollanırıq" (6, s. 250-251).

Artıq Romada olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisə gəlməsi və sülh konfransının işinə qatılması isə istisnasız şəkildə ABŞ prezidentinin adı ilə bağlı olmuşdu. Mayın 2-də Vilson, Klemanso və Lloyd Corc arasındakı görüşdə o, həmkarlarının diqqətini məsələyə cəlb edərək demişdi: "Azərbaycan təmsilçiləri Parisə can atırlar. Onların Konstantinopoldakı nümayəndə heyəti xeyli vaxt Parisə gəlmək üçün icazə gözləyib. Lakin fransız hökuməti uzun müddət istənilən icazəni verməyib. Gürcülər və digər Qafqaz respublikalarının nümayəndələri artıq çoxdan Parisə gəliblər və gördüyü kimi, belə bir istisnaya əsas yoxdur" (7, s. 25). İclasın protokolunda da qeyd edildiyinə görə, bu sözlərdən sonra Klemanso və Lloyd Corc "məsələni mütləq araşdıracaqlarını" bildirmişdilər (7, s. 25).

ABŞ Dövlət katibi R. Lansiq fransız həmkarı S.Pişona 6 may 1919-cu il tarixli məktubunda prezident Vilsonun Ə.Topçubaşovun martın 21-də İstanbuldan göndərdiyi bəyanatla ciddi şəkildə maraqlandığını xatırladaraq Azərbaycan nümayəndələrinin Romadan Parisə gəlmələrinə icazə verməyi xahiş etmişdi (7, s. 26).

Nəhayət, mayın 9-da gündüz saat 3-ün yarısında Azərbaycan heyətinin üzvləri Parisdə idilər. Müasir hava laynerinin 5 saata qət etdiyi yola dörd aya yaxın vaxt itirmişdilər. Həm də yuxarıda da göstəriləndiyi kimi bütün səylərə rəğmən tam tərkibdə gəlmək mümkün olmamışdı. İngilislərin Malta sürgününə göndərdikləri Əhməd bəy Ağayevdən başqa texniki əməkdaşların bir qismi də Osmanlı paytaxtını tərk edə bilməmişdi...

Müvəqqəti olaraq Parisin 9-cu rayonunda, Hotel Terminus St. Lazar mehmanxanasında yerləşən Azərbaycan nümayəndələri artıq mayın 12-də konfrans çərçivəsində ilk rəsmi görüş keçirmişdi...

P.S. Onların fədakar fəaliyyəti sayəsində Paris sülh konfransının Ali Şurası 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Cümhuriyyətini mövcud olduğu sərhədlər daxilində *de-facto* tanıdı... Müstəqilliyin beynəlxalq təminatı üçün ilk mühüm addım atılmışdı...

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament. Stenoqrafik hesabat, c.1. Bakı, 1998.
2. Ağaoğlu S. Babamın arkaadaşları. İstanbul, 1958.
3. «Азербайджан», 31 декабря 1918 г., №70.

Summary

Vilayat Guliyev

A hard path to Paris

(Difficulties with the participation of the Azerbaijani delegation at Paris Peace Conference)

Key words: *Paris Peace conference, Azerbaijani delegation, A.M.Topchibashev, British and French high commissariat, visa, permission*

The article, on the basis of primary sources, reviews difficulties and obstacles put in place by the Entente Powers and their Armenian accomplices to prevent Azerbaijani delegation from participating at Paris Peace Conference, called by victorious powers of the World War I to establish a new world order. The composition of delegation (Chairman: A.M.Topchibashev, Members: M.G.Hajinsky, A.Aghaev, A.Sheikhulislamov, Advisors: M.Y.Mehdiev, M.Maherramov, Dj.Hajibeyli) was chosen on 28th of December 1918 at the government meeting with the participation of the Parliament's Council of Elders. On 20th of January 1919, the delegation arrived to Istanbul to continue onward to Paris. This is where endless ordeals began. First, the member of delegation A.Aghaev was arrested by the Turkish police at the instigation of British occupying forces. He was accused of cooperating with overthrown Union and Progress party, as well as allegedly voicing anti-Armenian appeals.

Later, problems with the French visa started. During the World War I, Ottoman Empire was fighting against Entente Powers. The Allied governments considered Azerbaijan almost as Turkey's satellite or province, hence English and French were doing their utmost not to allow their former enemy's ally to Paris. As the Head of Delegation, A.M.Topchibashev, had to maneuver in this difficult environment, persuade and defend the delegation's position during his complex negotiations with the representatives of Allied Powers in Istanbul as well as with leaders of the coalition and peace conference.

4. «Азербайджан», 7 января 1919 г., № 6.

5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы), Баку, 1998.

6. Топчибашев А.М. Избранное. В 4-х томах. Т. 3, Государственная деятельность, Баку, 2015.

7. Топчибаши А.М. Парижский архив. 1919-1940 гг. В 4-х книгах. Книга первая, 1919-1921, Москва, 2016.

8. Hovannisian R.G. Republic of Armenia. V. I, 1918-1919, Berkeley-Los Angeles- London, 1971.

9. Hovannisian R.G. Republic of Armenia. V.II, From Versailles to London. 1919-1920. Berkeley, Los-Angeles, London, 1982.

10. Richard M.Watt. Bitter glory. Poland and its fate. 1918-1939. New-York, 1979.

11. Swante Cornell. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. London, 2001.

Only three months after the commencement of peace conference in Paris - on 18th of April 1919, Azerbaijani delegation received visas and left to Europe to defend the interests of the nation and the recognition of its nation-state. Two factors contributed to the resolution of this difficult question. European states acutely needed Baku's oil. In addition, the authoritative figure of Peace Conference - the president of the United States Woodrow Wilson firmly supported the joining of Azerbaijani representatives to Paris process.

Despite many obstacles, the activity of Azerbaijani delegation was successful. On 11th of January 1920, Paris Peace Conference *de facto* recognized Azerbaijan's independence

Резюме

Вилаят Гулиев

Трудный путь в Париж

(Сложности, связанные с участием делегации Азербайджанской Республики в мирной конференции в Париже)

Ключевые слова: *Мирная конференция в Париже, азербайджанская делегация, А.М.Топчибашев, английское и французское командование, виза, разрешение*

В статье на основе первоисточников рассматриваются сложности и преграды, чинимые государствами Антанты и их армянскими пособниками для предотвращения участия делегации Азербайджанской Республики в мирной конференции, созванной странами-победительницами для установления нового миропорядка после завершения Первой Мировой войны. Состав азербайджанской делегации (председатель А.М.Топчибашев, члены М.Г.Гаджинский, А.Агаев, А.Шейхулисламов, советники –М.Я.Мехтиев, М.Магеррамов, Дж.Гаджибейли) был избран 28 декабря 1918 года на заседании правительства с участием Совета старейшин Парламента. 20 января делегация прибыла в Стамбул для дальнейшего следования в Париж. Тут и начались бесконечные мытарства. Сначала по наущению британских оккупационных сил турецкой полицией был арестован член делегации А.Агаев, обвиненный в сотрудничестве со свергнутыми иттихадистами, а также за якобы антиармянские призывы.

А дальше начались проблемы с французской визой. В Первой Мировой войне Оттоманская империя сражалась против Антанты. Государства Антанты в свою очередь считали Азербайджан чуть ли не сателлитом или провинцией Турции. Поэтому английское и французское командование делали все возможное, чтобы не пустить в Париж союзника своих вчерашних врагов. В этих условиях А.М.Топчибашеву, как главе делегации, приходилось много лавировать, убеждать и отстаивать, вести сложные переговоры, неоднократно обращаться к представителям Союзных командований в Стамбуле, руководителям коалиции и мирной конференции.

Только спустя три месяца после начала конференции в Париже – 18 апреля 1919 года азербайджанской делегации удалось получить визы и отправиться в Европу для отстаивания интересов родного народа и признания своего национального государства. В разрешении сложного вопроса сыграли свою роль с одной стороны, острая нужда европейских государств в бакинской нефти, а с другой – веское слово одного из авторитетных руководителей мирной конференции, президента США В.Вилсона.

Работа делегации, несмотря на многочисленные трудности, в целом складывалась удачно – 11 января 1920 г. конференция *de facto* признала независимость Азербайджана...